

HUSREF REDŽIĆ

ARAPSKI KORIJENI U ISLAMSKOJ UMJETNOSTI OMAJADSKOG DOBA

Neki primjeri iz najstarijeg perioda umjetničke dekoracije u Mesopotamiji i Egiptu pokazuju takvu sličnost da se s mnogo razloga postavlja pitanje nemaju li ove dvije najvrijednije starovjekovne umjetnosti Orijenta zajedničko ishodište negdje u dalekoj predhistorijskoj prošlosti.¹ Teorije o prvobitnoj postojbini Semita dotiču indirektno i ovo pitanje.² Po jednoj hipotezi, ovu postojbinu treba tražiti u Mesopotamiji, po drugoj u istočnoj Africi, a po trećoj na Arapskom poluostrvu. Prema tome u kojoj mjeri ove hipoteze daju odgovor na otvorena pitanja historije, odgovor koji potvrđuju drugi historijski fakti — one valoriziraju svoje mjesto. Prema komparativnom utvrđivanju njihove vjerodostojnosti, hipoteza o prapostojbini starih Semita u Arabiji najviše se slaže sa ranije utvrđenim historijskim činjenicama, a najmanje postavlja nova pitanja.

¹ U tzv. obeidskom periodu umjetnosti u Mesopotamiji pojavljuje se dekoracija na grnčariji posve geometrijskog karaktera. Životinjski likovi su svedeni na čiste geometrijske forme. Ono što je pri tome najzanimljivije, u mesopotamskim nalazištima iz IV milenijuma, kad datira ova umjetnost, ne može se pratiti razvoj ove jedinstvene dekorativne umjetnosti, jer se ona pojavljuje odjednom i u svom savršenom obliku. Iz toga je logičan zaključak da je vjerovatno riječ o nekom afričkom narodu koji je prije Sumerana došao u područje Mezopotamije i sobom donio već razvijenu tu osobenu geometrijsku dekoraciju koja predstavlja prelaz od

realističke ka apstraktnoj umjetnosti.

Vidi: *Histoire générale de l'art*. Ed.: Flammarion, Paris, 1950. Georges Contenau: *L'antiquité orientale*, str. 40 i Germain Bazin: *Povijest umjetnosti*. Izd. »Naprijed«, Zagreb, 1968, str. 40—43.

² Najvjerovatnija hipoteza o porijeklu Semita, odnosno o njihovoj postojbini, veže se za Arapsko poluostrvo, iz koga prostora su semitski narodi migrirali u prostor Plodnog polumjeseca, da bi se kasnije izdiferencirali kao Babilonci, Asirci, Feničani i Hebreji.

Vidi: Filip Hiti, *Istorija Arapa*. Izd. »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1967, str. 21.

Po ovoj hipotezi, u doba oko 3500. g. pr. n. e. semitska plemena su iz Arabije krenula u dva pravca: prva u Afriku u dolinu Nila, gdje su sa zatečenim Hamitima obrazovali narod koji je kasnije stvorio civilizaciju starog Egipta, a druga u Mesopotamiju, gdje su zatekla kulturne nesemitske Sumerane od kojih su primili kulturu i, miješajući se s njima, stvorili semitski narod Babilonaca.³ Ako bi se ova hipoteza potvrdila i novim otkrićima, onda bi bio riješen i veliki problem zajedničkog pretka dviju najstarijih civilizacija Orijenta: egipatske u dolini Nila i mesopotamske u dolinama Eufrata i Tigra.

Po istoj hipotezi, o semitskoj postojbini na Arapskom poluostrvu, oko 2500. g. pr. n. e. jedna migracija Semita sa ovog poluostrva dovela je semitska plemena u zapadnu Siriju i Palestinu. To su kasniji semitski Hanaaniti i Feničani.⁴

Oko 1500. g. pr. n. e. iz Arabije nova migracija dovodi Hebreje u južnu Siriju, a Aramejce (Sirijce) u sjevernu Siriju.

Milenijum kasnije, oko 500. g. pr. n. e., još jedan semitski narod dolazi sa Arapskog poluostrva i smješta se sjeveroistočno od Sinajskog poluostrva. To su bili Nabatejci, kreatori kulture grada Petre.⁵

U VII vijeku n. e. posljednja i najveća migracija Semita sa Arapskog poluostrva odvijala se u znaku islama i stvaranja svjetskog carstva Arapa. Ova nam teorija omogućava da utvrdimo ishodište i kontinuitet orijentalnih civilizacija od najstarijih u Egiptu i Mesopotamiji, do najmlađe islamske, koja se rasprostirala na ogromnom teritoriju od Atlantskog okeana do Bengalskog zaliva i Malajskog arhipelaga.

ARAPSKA ZAJEDNICA PRIJE ISLAMA

Arapski poluostrvo je smješteno između Egipta i Mesopotamije i zemalja uz istočne obale Sredozemnog mora. Ovim položajem dijelom se objašnjava, kako teorija o semitskoj prapostojbini u Arabiji, tako i uticaji kultura ovih zemalja na semitska arapska plemena, koja su ostala u svojoj postojbini. U zemljama priobalnog

³ Građevine zidane od pravilnih klesanaca, bilo da je riječ o kame-nu ili opeci, koje datiraju iz toga doba u Egiptu i Mesopotamiji, mogle bi da posluže kao dokaz miješanja Semita sa Arapskog poluostrva sa Hamitima u Egiptu i Sumeranima u Mesopotamiji.

Vidi: Filip Hiti, *Istorija Arapa*. Izd. »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1967, str. 27.

⁴ Najveća zasluga Feničana je pronalazak glasovnog pisma sa 22 znaka, što predstavlja jedan od najvećih pronalazaka čovječanstva.

Vidi: Filip Hiti, *Istorija Arapa*, str. 28.

⁵ Nabatejski grad Petra predstavlja visoku urbanu civilizacijsku sredinu, koja nosi u sebi, kako orijentalne, tako i rimske elemente.

Vidi: Filip Hiti, *Istorija Arapa*, str. 28 i 81.

pojasa istočnog Sredozemlja ukrštali su se uticaji orijentalnih civilizacija iz Egipta, a još više iz Mesopotamije, sa uticajima helenističko-rimske mediteranske civilizacije. Grad Petra u kontaktnoj zoni Azije, Afrike i Evrope bio je istaknuti punkt rimskih kulturnih uticaja. U sjevernom dijelu priobalnog pojasa istočnog Mediterana istu ulogu je dobio grad Palmira.

U vremenskom rasponu koji traje skoro jedan milenijum, od 750. g. pr. n. e. do VII vij. n. e. u Arabiji su se obrazovale domaće države Sabejsko i Minejsko kraljevstvo, prvo Himjaritsko kraljevstvo i drugo Himjaritsko kraljevstvo — na jugu Arabije.⁶ Kratkotrajni upadi Abisinaca u II, III i VI vij. imali su za posljedicu dovođenje kršćanstva na Arapsko poluostrvo.

U sjevernoj i srednjoj Arabiji najstarije je bilo Nabatejsko kraljevstvo sa glavnim gradom Petrom na karavanskom putu koji je spajao južnu Arabiju sa Sredozemljem i imao prvorazredan trgovački značaj. U VI vij. n. e. ovdje su najснаžnija kraljevstva Gasanida i Lahmida. Prvi su imali veze sa Bizantom, a drugi sa Perzijom. U srednjoj Arabiji u ovo vrijeme arapsko pleme Kīndā ima svoju državu, koja ujedinjuje veliki broj arapskih plemena, što će kasnije poslužiti kao osnova Muhamedovom ujedinjenju svih plemena na Arapskom poluostrvu.

Političko organizovanje Arapa prije pojave islama, prema ovim podacima, ima jedan duži sabejsko-himjaritski period od VIII vij. pr. n. e. do polovice VI vij. n. e. i drugi kratki period od druge polovice VI vij. do pojave islama.

Stanovnici Arabije, kroz oba ova perioda, bili su u većini beduini, stočari koji su bili u stalnom pokretu, tražeći ispašu za svoja stada. Nomadski način života lišavao je beduine potrebe za kućom građenom od trajnih materijala, zemlje, kamena i drveta. Namještaj u ovako građenoj stambenoj zgradi nomadu-beduinu takođe je bio nepotreban. Dostatan mu je bio šator i mali broj upotrebnih predmeta koje je mogao lako prenositi s mjesta na mjesto.

Manji broj stanovnika Arabije bio je stalno naseljen, što je bila karakteristika naročito južnog dijela Arabije, Jemena i Hadramawta. Arapi sa sjevera u Hidžazu i Nadždu bili su, uglavnom, nomadi. Na jugu je bio grad Ma'rib, a u srednjoj Arabiji naselja gradskog tipa: Taif, Meka i Medina. Svi ti gradovi, međutim, nisu ni u jednom vremenu ni približno dostigli stepen urbane organizacije gradova u Egiptu, Mesopotamiji ili Perziji.

⁶ Od 115. g. pr. n. e. novi gospodari koji vulku porijeklo od plemena Himjar sa jugozapadnih visoravni u čitavoj oblasti Sabejskog i Minejskog kraljevstva zamjenjuju stare gospodare. Poslije invazije

Abisinaca (340—78), himjaritski kraljevi stvaraju drugo himjaritsko kraljevstvo, koje traje do cca 525. g. n. e.

Vidi: Filip Hiti, *Istorija Arapa*, str. 67 i 71.

Arapi sa juga Arabije još od najstarijeg sabenskog vremena bili su čuveni trgovci. Smješteni između Crvenog mora, Indijskog okeana i Perzijskog zaliva, južni Arabljani su bili predodređeni da vrše razmjenu vlastitih produkata za proizvode iz Egipta, Mesopotamije i Pendžaba u Indiji.⁷ Glavni proizvod Arabije bio je tamjan, za kojim je bila velika potražnja u centrima pomenutih zemalja. Vješti pomorci južni Arabljani su posredstvom trgovine vrlo rano došli u doticaj sa tri velike civilizacije Istoka: egipatskom, mesopotamskom i indijskom. Osim toga, glavnim kopnenim karavanskim putem, koji je išao preko Meke i Petre, oni su saobraćali i sa mediteranskim kulturnim područjem.

Iako su specijalni uslovi položaja, klime i društvenih odnosa od najstarijeg doba dali kulturi arapskih plemena originalne crte jedne primorske kulture, koja se bitno razlikuje od riječnih kultura Nila, Eufrata, Tigrisa i Inda, ipak, zahvaljujući njihovoj trgovinskoj ulozi, arapska plemena su bila pod uticajem zračenja ovih kultura. Njihova uloga u južnim morima bila je slična ulozi Feničana u Mediteranu. Omogućavali su posredne doticaje velikih kultura Orijenta.

Na jugozapadu Arabije, području sabejske kulture, zemlja je bila plodna zbog obilja kiša. Tu su uzgajani razni začini i proizvođeni plemeniti mirisi, od kojih je tamjan imao najveći značaj. Osim ovih proizvoda, Arabljani sa juga proizvodili su odjeću, pokrivače i neke vrste tekstila. Iz Perzijskog zaliva prevozili su bisere i tkanine, iz Indije oružje i kinesku svilu, a iz Abisinije zlato i slono vaču.⁸ Osim ovih proizvoda, Arapi-trgovci su sigurno prenosili i razne predmete, koji nisu bili objekti trgovine, ali su nosili izrazita obilježja kulture zemalja iz kojih su poticali. Kad se radilo o ukrašenim predmetima, Arapi su podražavali forme ukrasa i način ukrašavanja. Tako su neprestano dolazili uticaji spolja i lagano u toku vijekova ostavljali slabiji ili jači pečat na umjetničko izražavanje

⁷ Sabejci sa juga Arapskog poluostrva bili su prvi Arapi, koji su stvorili značajnu civilizaciju i kulturu. Plodnost ovog dijela poluostrva i strateški položaj na putu za Indiju bili su odlučujući faktori njenog razvoja. Oni su već oko 1250. g. pr. n. e. bili gospodari mora i trgovine oko Arabije. Sabejski glavni grad bio je Ma'rib, koji je bio povezan sa jednim karavanskim putem sa Hađramawtom, koji je bio bogat tamjanom. Ovdje se ovaj put spajao sa glavnom trgovačkom arterijom od juga prema sjeveru. Sabejske kolonije su se nalazile uzduž ovog glavnog trgovačkog puta.

Vidi: Filip Hiti, *Istorija Arapa*, 61—62.

⁸ Autor djela: *The Periplus of the Erythraean Sea* (Plovidba oko Crvenog mora) oko 50—60 g. n. e. daje podatke o robama koje se uvoze u državu Sabejaca: »Roba koja se ovdje uvozi sastoji se od grimiznog mekog i grubog platna, odjeće arabljanskog stila sa rukavima; jednostavne, obične, izvezene, protkane zlatom; šafranove boje, devine trave, muslina; od ogrtača, pokrivača (ne brojnih), nekih jednostavnih, a drugih napravljenih po lokalnoj modi; vrpce različitih boja, mirisavih pomasti u umjerenoj količini, ne baš mnogo od vina i pšenice.«

Vidi: Filip Hiti, *Istorija Arapa*, str. 61.

Arapa. Likovni ukras, koji je prihvaćen, našao je mjesta najviše u ukrašavanju tkanina i raznih pokrivača. Drugi ukrasni predmeti nalazili su svoju upotrebnu vrijednost u svakodnevnom životu Arapa, bilo da je riječ o oružju i posuđu ili komadima namještaja. Sve je to uticalo na formiranje ukusa, a u konačnom vidu na usmjerenje tog ukusa u pravcu nekog vlastitog umjetničkog stila. O pravom stilu se, međutim, ne može govoriti, ali se može govoriti o sklonosti za određenu vrstu umjetničkog izražavanja.

Od gradova Arabije najvažniju kulturnu ulogu imali su Meka i Jatrib, kasnije nazvan Medina. Meka je bila i vjerski centar Arapa sa glavnim arapskim svetištem Ka'bam. O načinu izgradnje ovih gradova u predislamsko i ranoislamsko doba znamo suviše malo da bismo mogli donositi zaključke i utvrđivati njihove karakteristike. Po najranijim opisima Ka'be i po opisu događaja nakon Muhamedovog povratka iz Medine u Meku, imamo neke oskudne podatke. Glavni materijali za gradnju bili su kamen, zemlja i drvo. Stambena kuća je pripadala orijentalnom tipu sa centralnim dvorištem i prostorijama oko njega.⁹ Međutim, ova kuća je bila vrlo primitivno građevinsko ostvarenje, po prostornim vrijednostima daleko ispod njenih uzora u Mesopotamiji, isto tako, kao što je grad u Arabiji, po svojim građevinskim obilježjima, u odnosu na gradove u Egiptu i Mesopotamiji, bio primitivna urbana struktura. Najstarija islamska bogomolja, džamija koju je Muhamed napravio 622. g. u Medini, u stvari je arapska gradska kuća predislamskog doba. Ona se sastojala od jednog pravougaonog dvorišta ograđenog zidom od ćerpiča, na koje su bile naslonjene razne stambene prostorije.¹⁰ Dok je u Mesopotamiji ovo dvorište bilo sa svih strana

⁹ Orijentalna kuća sa centralnim dvorištem došla je u arapske gradove iz nedaleke Mesopotamije, iako je sličan tip kuće u Egiptu, takođe, mogao vršiti sličan uticaj. U periodu Omajada, ovi orijentalni tipovi su se miješali sa nekim elementima sirijske kuće predislamskog doba, zatim generalno sa helenističkom kućom u prostoru Sredozemlja. U doba Abasida, kad je prijestonica prenesena iz Damaska u Bagdad, dakle, dalje na istok u samu Mesopotamiju, Arapi su potpuno prihvatili mesopotamsku orijentalnu kuću sa centralnim dvorištem, koja je građena od ćerpiča ili opeke. Autor ovog rada je imao priliku da vidi kuću halife 'Alija u Kufi, koja u potpunosti pripada ovome tipu. Najzanimljivije kod nje nije tlocrtno-prostorna dispozicija, koja je tipična za mesopotamsku kuću, nego

skromnost koja proizilazi, kako iz veoma skromnih dimenzija, tako još više iz pravog siromaštva arhitektonske obrade; ukrasa, tako reći, uopšte nema. Ovaj podatak, također, govori o skromnosti prvih četiriju halifa, koji su već bili stvorili ogromno arapsko svjetsko carstvo, a još nisu bili formirali nešto slično dvorcu. Omajadske halife vrlo brzo su stvorili tip dvorca na kojem je vladao i dvorski ceremonijal sličan onome na vizantijskom dvorcu.

¹⁰ Ovaj opis prvobitnog izgleda je vrlo nepotpun: nema podataka o veličini pokrivenih i otvorenih dijelova, o broju, obliku i rasporedu podupirača (stupova), o rasporedu prostora koji određuju namjenu gradnje, o detaljima dispozicije, naročito o funkcionalnoj ulozi pojedinih elemenata. Ni arheološki podaci

uokvireno sobama, ovdje su sobe zatvarale samo jedan dio dvorišta, a drugi dio je ograđen zidom. U ovom orijentalnom tipu kuće glavni prostor je dvorište. Muhamed se koristio njime za prijem vjernika, tačnije, koristio se samo jednim njegovim dijelom koji je natkrio trijemom.

Vidimo, dakle, da je Arap predislamskog doba najoriginalniji kad pravi i ukrašava svoju odjeću, šator i posuđe. Manje je originalan kad uprošćava orijentalnu kuću prilagođavajući je svojim malim zahtjevima. On ne daje ništa od svog duha kad se svakodnevno koristi ukrašenim predmetima, oružjem i posuđem proizvedenim negdje izvan Arabije. Likovna kultura Arapa nije imala stvaralačko obilježje, a njen nivo bio je daleko ispod nivoa visoko civilizovanih susjeda.

Religija Arapa imala je naglašene crte mnogoboštva. Vjera beduina imala je primitivne animističke crte izražene oživljenim dijelovima prirode, koji su povezivani kasnije sa dobrim i zlim božanstvima. U svom daljem razvoju ova primitivna religija je dobivala totemsko obilježje, pri čemu božanstva poprimaju neki stalan oblik i obilježje.¹¹ Kultovi stvoreni na jugu Arabije imaju astralne crte, a u kasnijem vremenu ovdje se grade i hramovi, a vjerski obred sa žrtvovanjem dostiže onaj stepen kad improvizacija ustupa mjesto striktno predviđenom obrednom ceremonijalu. Ovdje se može govoriti o nekom nejasnom uticaju astralne religije iz Mesopotamije. Međutim, neznabožačka religija Arapa nije nikad došla do onog stepena duhovnosti kad su vjerovanje i obred praćeni stvaranjem mitologije i tumačenjem vjerske doktrine. Vrhunac je mnogobožačke religije Arapa dosegnut stvaranjem jednog glavnog božanstva, koje je imalo karakter svemoći u hijerarhijskoj ljestvici mnogobrojnih božanstava plemenskog značaja i ograničene moći.

Isto kao što smo utvrdili u drugim vidovima duhovnog života Arapa, uočavamo i u religiji: one crte koje ukazuju na originalnost, obilježavaju istovremeno nizak opšti kulturni stupanj, isto kao što

ovdje ne mogu pomoći. U toku XIX vijeka vršeni su na džamiji radovi rekonstrukcije po evropskom ukusu. O prvobitnom izgledu ovog, poslije Meke, najvažnijeg spomenika islama, može se suditi samo prema tekstovima. Izvori nisu bili podvrgavani naučnoj kritici. Ni jedan od citiranih autora nije bio savremenik događaja i stvorio o kojima piše. Ibn Baṭūṭa i al-Maqrīzī nisu izvori koji se mogu slijepo primiti.

Vidi: Jean Sauvaget, *La mosquée omeyyade de Medine*. Izd. Vanoest, Paris, 1947. g. Institut français de Damas. Str. 8.

¹¹ Arap neznabožac nije razvio nikakvu mitologiju, nikakvu komplikovanu teologiju i kosmogoniju slično babilonskim. Beduinska vjera predstavlja najraniji i najprimitivniji oblik semitske vjere. Južnoarapski kultovi sa astralnim obilježjima, sa ukrašenim hramovima koji su pomno podešeni ritualu i podnošenju žrtava, predstavljaju viši i kasniji stepen razvoja, do kojeg je došlo sjedilačko stanovništvo.

Vidi: Filip Hiti, *Istorija Arapa*, str. 102.

se vjerska obilježja, koja su došla iz Mesopotamije, zadržavaju na svom najprimitivnijem stepenu.

Jevrejstvo i hrišćanstvo bili su prisutni na jugu Arabije u Jemenu.¹² Međutim, ove dvije monoteističke religije nisu nikad uhvatile dubljeg korijena među Arapima predislamskog doba. Hrišćanstvo zbog svog teško shvatljivog božanskog Trojstva, a jevrejstvo zbog svog zatvaranja u uske okvire izabranog naroda, nisu imali potrebnih preduslova da se nametnu Arapima.

Na sjeveru Arabije u Hidžazu, gdje su se sticali kulturni utjecaji Egipta, Mediterana, Perzije i Mesopotamije, u prvom redu u gradovima Meki i Medini, polako su stvarani uslovi za velike promjene u duhovnom životu i društveno-političkoj organizaciji Arapa. Ovaj proces će prvo obuhvatiti sjever, a malo kasnije će se prenijeti i na jug i u sebi uključiti čitavo Poluostrvo.

KORIJENI ISLAMSKJE UMJETNOSTI U NARODNOM BIĆU ARAPA

Muhamed i pojava islama. U okviru našeg zadatka da osvijetlimo ranoislamsku umjetnost i njene korijene, nećemo se baviti događajima koji su povezani za Muhamedovo djelovanje na pridobijanju prvih pristalica nove vjere u Meki prije Hidžre, nećemo prikazivati njegov uspješan boravak u Medini, gdje je počelo širenje islama od 622—628, niti njegov pobjednički povratak u Meku 628. Ovdje ćemo poći od historijske činjenice da je Muhamed u godinama od 628. do 632. (kad je umro) izvršio političko i duhovno ujedinjenje svih arapskih plemena na Poluostrvu oko nove vjere islama. Ostavićemo analizu ovih historijskih događaja učenjacima koji se bave političkom historijom Arapa i historijom islama. Značaj i dubina promjena koje je izveo islam u narodnom biću Arapa postaju i bez toga jasniji kad se uoče promjene koje su islamizirani Arapi izazvali svojom ekspanzijom koja je rezultirala stvaranjem ogromnog svjetskog carstva za vrijeme od svega nekoliko decenija.

¹² Hrišćanstvo monofizitskog tipa počelo se infiltrirati sa sjevera iz Sirije vrlo rano. Sirijski misionari, bježeći od progona, možda su ušli u Jemen, u jedno nama nepoznato vrijeme. Prvo hrišćansko poslanstvo u Južnu Arabiju poslao je car Konstantin 356. pod vodstvom Teofila Inda, arijevca. Ovdje je uspio da sazida crkvu u Adenu i još dvije u zemlji Himjarita. U vrijeme drugog Himjaritskog kraljevstva jevrejstvo je bilo vrlo rašireno. Vjerovatno je rano prodrlo u Sjevernu Arabiju, možda kao posljedica okupacije Palestine i razo-

renja Jerusallima od strane Rimljana 70. g. n. e. Sudeći po imenima, većina Jevreja u Arabiji mora da su bili prije požidovljeni Aramejci i Arapi nego Abrahamovi potomci. Na početku VI stoljeća jevrejska vjera je bila uhvatila tako jak korijen u Jemenu da je posljednji himjaritski kralj bio Jevrej. U Jemenu su se Jevreji zadržali do naših dana: gotovo 100.000 Jevreja iz Jemena su poslije 1948. g. emigrirali u Izrael.

Vidi: Filip Hiti, *Istorija Arapa*, str. 72.

U vrijeme od 610. g. kad je Muhamed počeo da objavljuje novu vjeru do 632. g., godine njegove smrti, u domeni cjelokupnog likovnog i umjetničkog stvaralaštva nije se dešavalo ništa novo. Međutim, pojava Kur'ana označila je završni i najviši stupanj ranije arapske proze.

Prema predanju, Muhamed, ne samo da nije pokazivao sklonost za muziku i arhitekturu, slikarstvo i kiparstvo nego je, čak, prema tim umjetnostima i umjetnicima, koji se njima bave, iskazivao prezir.¹³ U stvari, Muhamedov interes je bio okrenut prema rušenju mnogoboštva kao vida razjedinjenosti Arapa, prema stvaranju nove vjerske zajednice koja je u svom narastanju imala za cilj prvo okupljanje svih Arapa, a potom i svih ljudi u krilo islama. Zbog toga, u prvo vrijeme širenje nove religije nije imalo nikakvih posljedica na umjetničko izražavanje Arapa. U poređenju sa vremenom ranog hrišćanstva, kad, takođe, nije došlo do nekih dubljih promjena u umjetnosti, ali kad u likovnim umjetnostima nalaze mjesto novi vjerski simboli, u vremenu ranog islama u Arabiji, u narodnom umjetničkom izražavanju ne pojavljuju se nikakvi vjerski simboli. Jedna od osnovnih crta islama je od početka onemogućavala umjetničku aktivnost, pošto se islam od prvog dana svom žestinom okrenuo protiv paganskog i hrišćanskog figurativnog predstavljanja božanstva. Učenje islama se zasniva na tvrdnji da je bog preko svojih glasnika ljudima objavljiivao samo jednu vjeru — islam. Tokom milenijuma, više stotina ovih božijih poslanika donosili su ljudima islamsko vjerovanje, ali se ono, navodno, kasnije iskripljavalo unošenjem promjena i novih propisa u objavlvenu vjeru. Prema islamu, i Mojsije i Isus bili su božiji poslanici, kao i Muhamed, koga je bog odredio za svog posljednjeg poslanika ljudima. Vidimo da je islam od početka najveću opasnost vidio u promjenama koje tokom vremena mogu nastati u vjerskom učenju. Polazeći od te opasnosti, islam se razvio u doktrinu koja je preciznim propisima obuhvatila sve vidove fizičke i duhovne djelatnosti ljudi, počev od uputa u svakodnevnom životu; od propisa za organizovanje najmanjih do najvećih političkih zajednica — pa do misaonog sistema koji omogućava muslimanu da shvati božiju veličinu i da podesi svoj život na zemlji prema krajnjem cilju, prema vječnom životu na drugom svijetu.

GRAĐEVINA K'ABE U MEKI

Ranije smo govorili o umjetničkom izražavanju Arapa u dekorativnoj i primijenjenoj umjetnosti, koja je imala karakter narodnog umijeća, bilo da je riječ o umjetnim zanatima u gradovima

¹³ Islamski teolozi daju primjere za ovakav Muhamedov odnos prema likovnim umjetnostima i muzici, bazirajući to na podacima iz hadisa. Jedan od najvećih islamskih

živih teologa Hamidullah, porijeklom iz Pakistana, koji sada živi i piše u Parizu, istupao je sa ovakvim podacima na kongresu islamologa u Minhenu.

ili o raznim ukrasnim predmetima uvezenim sa strane. Sve je to predstavljalo umjetničku baštinu Arapa koju su unijeli u prvobitnu siromašnu riznicu iz koje će ovi nomadi uz pomoć kulturnijih pokorenih naroda u drugoj polovini VII i u prvoj polovini VIII vij. stvarati svoju vlastitu umjetnost.

Za naša razmatranja korijena nove umjetnosti poseban interes imaju dvije građevine predislamskog doba: svetište Ka'ba u Meki i prva džamija koju je Muhamed sagradio u Medini u prvoj godini po Hidžri (622. g.).

Ka'ba je bila najznačajnije arapsko svetište predislamskog doba, a nalazila se u Meki, najurbaniziranijem naselju Arabije. Prema tome, može se očekivati da je njena arhitektura predstavljala najviši nivo arhitekture Arapa toga doba. Kad je tačno nastala ova građevina, ne zna se, ali se, na osnovu sigurnih podataka, da zaključiti da je postojala u II vij. n. e. Najstarija građevina Ka'be bila je, u stvari, jedan pravougaoni prostor cca 10/12 m ograničen zidom visine čovjeka.¹⁴ Unutar ovog prostora bili su kipovi i slike božanstava, ali glavni idol bio je jedan crni kamen koji je bio samo djelimično uzidan. Nakon jednog požara koji je opustošio Ka'bu, u vrijeme kad je Muhamed bio mladić, Ka'ba je obnovljena na taj način što je neki Kopt ili Abisinac od ostatka jednog drvenog broda, koji je bio nastradao u Crvenom moru, izveo zid alternativno u slojevima od kamena i drveta. Visina je povećana tako da je iznosila dvije visine čovjeka, a na zidove je postavljen krov, vjerovatno u vidu ravne terase.¹⁵ Vrata su podignuta iznad nivoa zemlje kako voda za vrijeme pljuskova ne bi ulazila u unutrašnjost. Ovako je izgledala Ka'ba kad je 630. g. Muhamed osvojio Meku. Muhamed je porušio kipove i uklonio slike, ali je samu građevinu Ka'be ostavio neizmijenjenu. Druga obnova Ka'be datira iz 683. g. kad je u toku unutrašnjih borbi hram bio prvo oštećen, a poslije i potpuno uništen požarom. 'Abdullah ibn az-Zubayr je obnovio Ka'bu. Tlocrtne dimenzije su povećane tako da je obuhvaćena i gradnja zvana Hiğr, a visina je povećana tako da je iznosila 27 lakata, što iznosi nešto preko 14 m. Zid je ovog puta napravljen u potpunosti od kamena iz Meke.¹⁶ Kratko vrijeme poslije 693. g. halifa 'Abd ul-Malik naredi da se Hiğr odvoji od Ka'be, pa je hram sad dobio opet predislamske tlo-

¹⁴ Arapi, a ni mi, ne posjeduemo istorijske ili poluistorijske vijesti o porijeklu Ka'be. Kako pretpostavlja Snouck Hurgronje, izvor Zemzem, koji se nalazi u vodom siromašnoj dolini, pružio je povod za stvaranje svetišta. Treba napomenuti da Ptolomej (*Geografija* VI, 7) Meku naziva Macorabo, što prema Glazeru na južnoarapskom znači mihrāb — »hram«. Iz ovoga treba zaključiti da je u II stoljeću

n. e. Ka'ba već postojala, ali nema podataka o njenom izgledu i uređenju.

Vidi: *Enzyklopädie des Islam*. Str. 625—633. Band II E—K, Kaba, das Palladium des Islam, Wensinck A. J.

¹⁵ Vidi: *Enzyklopädie des Islam*, — Ka'ba.

¹⁶ Vidi: *Enzyklopädie des Islam*, — Ka'ba.

crtne dimenzije 10×12 m. Ove veličine su zadržane do danas.¹⁷ Podaci o samoj građevini Ka'be su dostatni za njenu historijsku restituciju. Međutim, podaci koji govore o povećanom prostoru oko Ka'be ne pružaju mogućnost da dobijemo jasnu sliku. Semitska svetišta, kao i antikna grčka, imala su oko sebe posvećen prostor koji je mogao da bude obilježen negrađevinskim elementima. Taj prostor oko stare Ka'be — haram, po predaji, bio je obilježen kamenovima. Veličinu ovog prostora nije moguće, prema podacima, odrediti. U predislamsko doba pokraj Ka'be vršeno je klanje žrtvenih životinja. Predanje govori da su oko Ka'be bili postavljeni kameni idoli. Može se pretpostaviti da je taj prostor, na kome su bili smješteni idoli i sama Ka'ba, bio najsvetiji dio, a da je prostor harama bio znatno širi. Crni kamen je bio dijelom uzidan u Ka'bu, tako da su ga vjernici mogli ljubiti. U unutrašnjosti Ka'be bio je lik glavnog boga Arapa Hubala, navodno iznad ulaza u podzemnu riznicu. Na zidovima su bile slike božanstava, proroka, čak i slika Isusa i Mojsija.¹⁸ Tu su bili i mitski rogovi ovna koga je Abraham žrtvovao. Oko Ka'be je bilo postavljeno 360 kipova arapskih idola. Predanje kaže da je Muhamed uklonio sve božanske simbole, ostavivši samo crni kamen kao simbol svetosti Ka'be, oko koje će Arapi izgrađivati svijest o svom jedinstvu. Za restituciju starog svetišta nije jasno kako su bili postavljeni idoli oko zidova Ka'be. Oni su sigurno bili odmaknuti od zidova, jer se na dužini od 10—12 m nije moglo smjestiti 80—100 kipova. To govori da su bili na udaljenosti od Ka'be, ali onda ostaje pitanje da li je postojalo neko zaleđe ovim idolima, u vidu nekog zida, pa makar se radilo o zidu vrlo male visine, ili možda nekoj drvenoj ogradi, što bi moglo biti najprihvatljivije. U tom slučaju žrtvovanje životinja je vršeno u tom ograđenom prostoru, u čijem središtu je bila građevina Ka'be.

Predislamsko svetište Ka'ba, prema al-Mas'ūdiju, bilo je posvećeno suncu, mjesecu i pet planeta. Ka'ba tako shvaćena kao astralni simbol u svojoj osnovnoj koncepciji vukla bi porijeklo iz Mesopotamije, čiji su hramovi isto tako bili posvećivani suncu, mjesecu i tada poznatim planetama.¹⁹ Ali, dok su u Mesopotamiji njihovi zigurati bili istovremeno i hramovi i osmatračnice za kretanje nebeskih tijela, u zaostaloj Arabiji astralnost je preuzeta kao čista simbolika. Pominjanje 360 idola oko Ka'be, koji odgovaraju danima u godini, još više vodi u prilog astralnom shvatanju predislamske Ka'be. Crni kamen, vjerovatno meteorit, koji je došao od zvijezda, u tom svetištu je logično mogao da dobije obilježje glavnog božanstva.

¹⁷ Vidi: *Enzyklopädie des Islam*, — Ka'ba.

¹⁸ Vidi: *Enzyklopädie des Islam*, — Ka'ba.

¹⁹ Monumentalni spomenici Orienta, hramovi i grobnice Egipta,

kao i stepenasti hramovi, zigurati u Mesopotamiji bili su uvijek pravilno orijentirani prema stranama svijeta, a kod nekih od ovih spomenika bile su izgrađene i prostorije iz kojih su se mogle pratiti putanje nebeskih tijela.

U haramu oko Ka'be je vladao mir, zabranjeno je bilo nošenje oružja. Neprijateljstva među plemenima su prestajala u vrijeme hodočašća. Lice koje je nenamjerno izvršilo ubistvo, u hramu Ka'be imalo je azil. Smrtna kazna mogla je biti izvršena samo izvan harama.

Kako je izgledalo hodočašće u predislamskom dobu? Velhauzen tvrdi da je Ka'ba bila predviđena samo za obred prinošenja žrtve, a da se hodočastilo Arafātu, Muzdalifi i Mini. Tek u islamsko vrijeme hodočašće se upravlja prema Ka'bi. Međutim, nije moguće utvrditi nije li već u vrijeme koje prethodi islamu Ka'ba postala cilj hodočasnika.

Prema islamskom vjerovanju, oko Ka'be su pokopani mnogobrojni božiji vjesnici-pejgamberi, jer su svi oni pripadali Meki. Zbog toga Meka ima karakteristiku i svetog groblja. Po jednoj teoriji, Ka'ba je ne samo centar zemlje nego centar i čitavog univerzuma. U Ka'bi, ulaz u podzemnu prostoriju, po jednoj legendi je ulaz u podzemni svijet, a iznad Ka'be nebo je bliže ovoj nego i jednoj drugoj tački na Zemlji.

Značaj Ka'be u najrazvijenijem gradu Arabije, Meki, postavlja nam neka važna pitanja koja se tiču njene arhitekture. Može se logično pretpostaviti da je ovo najdragocjenije svetište Arapa prikazalo i krajnji domet njihove arhitekture, isto kao što su hramovi u Mesopotamiji i Egiptu odrazili najviši nivo arhitekture ovih zemalja. Ali ta nepokrivena gradnja Ka'be koju je definirao samo jedan zid od kamena i jedna kapija govori o stepenu u razvitku arhitektonskog prostora koji odgovara vrlo primitivnom građenju, stepenu na kome se još stvarno ne rješava problem arhitektonske umjetničke kompozicije. Ukoliko je oko Ka'be postojala jedna ograda, drvena ili zidana, sve to još ne govori o arhitektonskoj kreaciji, nego samo o zadovoljenju jedne obične potrebe da se na najprostiji način obilježi prostor u kome, i oko koga, su smješteni kipovi idola. Kipovi, a ne građevina, ovdje su imali glavni značaj. Stambene kuće u Meki u isto vrijeme, sudeći po kući koju je sebi Muhamed izgradio u Medini, nakon bjekstva 622. g., pokazuju daleko savršeniju kompoziciju koja je i funkcionalno i prostorno raščlanjenija. Govoreći o prvoj džamiji, mi ćemo istovremeno govoriti o najrazvijenijem obliku gradske kuće u predislamskoj Arabiji. Istovremeno, mi ćemo dati odgovor na niz pitanja koja se odnose na vezu omajadskih monumentalnih džamija sa njihovim najstarijim uzorom, Muhamedovom džamijom u Medini.

DŽAMIJA KOJU JE MUHAMED PODIGAO 622. G. U MEDINI

Kad je Muhamed 622. g. prešao zbog progona iz Meke u Medinu, on je iste godine sagradio kuću za sebe i svoju porodicu. Riječ je o uobičajenom rasporedu gradske arapske kuće za stano-

vanje, ali koja je bila prilagođena za prijem vjernika, Muhamedove propovijedi i zajedničku molitvu.²⁰

Ova građnja se sastojala od jednog velikog kvadratičnog dvorišta sa stranicom oko 100 lakata. Ovo dvorište je bilo ograđeno ogradom od ćerpiča, a na južnoj strani je imalo jedan trijem od palmovih stubaca, pokriven palmovim granama. Uz istočni zid dvorišta bilo je prigradeno 9 zgradica, od kojih su 4 u unutrašnjosti bile podijeljene u manja odjeljenja pregradama od palmovih grana, a 5 su bile od palmovih grana oblijepljenih zemljom, ali nisu imale unutrašnjih pregrada. Sve ove zgradice su vratima bile vezane za dvorište. Vrata su bila zastrta zavjesom od crne konjske strune veličine oko 3×3 lakta. U zgradicama strop se mogao dosegnuti rukom (Ibn Sa'd: *Tabaqāt*).

Ova Muhamedova kuća u Medini razlikovala se od ostalih po velikom dvorištu, koje je bilo namijenjeno, koliko Muhamedovoj porodici, još više brojnim vjernicima koje je obratio u Medini. Osim toga, natkriveni trijem dužine 100 lakata, dubine vjerovatno oko 10 lakata, pružao je zaštitu od sunca za mnogo veći broj ljudi nego što su bile potrebe Muhamedove porodice.

Muhamed je izveo neke izmjene na svojoj kući-džamiji 628. g. Poslije njegove smrti, uvećanje građevine su izveli kalifa 'Umar 644. g. i kalifa 'Utmān 650. g. Ove dogradnje, međutim, nisu dirale u osnovnu dispoziciju građevine.

Prvu veću rekonstrukciju je preduzeo kalifa al-Walīd od 706—710. g. kad se potpuno izgubio stambeni karakter i cjelokupna građevina, znatno povećana, dobila karakteristike isključivo bogomolje.²¹

Muhamedova džamija u Medini je i kasnije trpjela preinake:

- 750—861. g. radovi Abasida,
- 1193. g. radovi Zenguida,
- 1256. g. restauracija nakon požara,
- 1260—1481. g. radovi egipatskih Mameluka,
- 1481. g. restauracija Kaitbeja nakon požara,
- 1517. g. radovi osmanskih sultana,
- 1853. g. radovi osmanskih sultana.²²

²⁰ Obična arapska gradska kuća bila je primitivna građevina koja je svoj uzor imala u Mesopotamiji, čije su gradske kuće bile prava arhitektonska djela. Unutarnje dvorište Muhamedove kuće-džamije u Medini bilo je glavni prostor gdje je Muhamed primao vjernike, a stambene jedinice bile su prislonjene uz zid dvorišta.

²¹ Ibn Sa'd (umro 845) piše o rušenju prostorija Muhamedovih žena koje su bile u sastavu džamije za

vrijeme kalife Walīda 'Abd ul-Malika da bi se džamija proširila. Al-Balaḍūrī (umro 892. g.), al-Yāqūbī (umro 897. g.), ad-Dinawari (umro 895. g.), at-Ṭabarī (umro 923. g.) i al-Mas'ūdī (956) — daju podatke o ovoj pregradnji džamije u Medini, pri čemu je nestao stambeni karakter pojedinih dijelova džamije.

²² Vidi: Jean Sauvaget, *La mosquée omeyyade de Médine*. Ed.: Vanoest, Paris, 1947. g. Str. 41.

Za našu temu bitno pitanje predstavljaju radovi halife al-Walīda 706—710. kojim je građevina od primitivnog zdanja, sa karakteristikama arapske gradske kuće pretvorena u monumentalnu bogomolju.

Za utvrđivanje ovih, poslužiće nam 1) izvori arapskih pisaca i 2) podaci uzeti na samoj građevini.

Arapski pisci koji su dali najvjerodostojnije podatke o al-Walīdovoj rekonstrukciji su sljedeći: Ibn Sa'd (umro 845. g.), al-Baladūri (umro 892. g.), aṭ-Ṭabarī (umro 923) i al-Muqaddasī (umro krajem X vij.). U ove autore možemo se pouzdati, jer su živjeli u IX i X vijeku, pa su mogli preispitivati usmenu predaju koja je bila još vrlo živa, a koja se odnosila na rušenje Muhamedove građevine i izgradnju monumentalne omajadske džamije. Prema podacima koje ovi daju i prema istraživanju džamije, što je obavio Sauvaget u cilju utvrđivanja onih dijelova koji pripadaju džamiji omajadskog vremena, bilo je moguće dati odgovor na postavljeno pitanje.

Nakon ovih istraživanja, Sauvaget je utvrdio da je al-Walīdova rekonstrukcija u mnogome poštovala prethodno stanje. Osim povećanja džamije dodavanjem novih trijemova, glavne inovacije ove rekonstrukcije su: osovinski povišeni brod orijentisan prema mihrābu, što je jedna od glavnih karakteristika omajadskih džamija, mihrāb u vidu niše u zidu i minareti. U ranijoj Muhamedovoj, 'Umarovoj i 'Utmanovoj džamiji nije bilo oznaka za mihrāb.²³ Niša je kasnije za al-Walīda izvedena na mjestu koje odgovara položaju gdje je u džamiji za vrijeme molitve sjedio Muhamed. Minareti su izgrađeni pod uticajem četvrtastih tornjeva sirijskih crkava da bi mujezin sa visine pozivao vjernike na molitvu. U prvobitnoj džamiji pozivanje na molitvu je vršeno sa jednog kamena.

Sauvaget je naročitu pažnju poklonio istraživanju porijekla povišenog aksijalnog broda sirijskih džamija. Vrlo pomno, vršeći komparaciju sa raznim ranijim građevinama iz antičkog doba u području Mediterana, on je došao do zaključka da se ovakav naglašeni brod nalazi u kraljevskim dvoranama za prijem: rimskim, bizantijskim i sasanidskim. Ovakav prostor je odgovarao dvorskom ceremonijalu, pri čemu je vladar sjedio u apsidalnoj niši, a njegova pratnja je stajala u bočnim prostorima, okrenuta prema srednjem brodu koji je ostajao prazan. Oni, koji je vladar primao, prilazili su tronu između vladarske pratnje koja je stajala uzduž sa obje strane.

Nakon vrlo opsežnih istraživanja i kompariranja bazilikalnih prostornih rješenja u starim sakralnim i dvorskim arhitekturama, Sauvaget je stvorio vrlo dokumentovanu hipotezu o porijeklu rimske bazilike u njenim raznim vidovima. On ovo porijeklo izvodi iz

²³ Vidi: J. Sauvaget, *La mosquée omeyyade de Médine*. Str. 83.

jednog dijela helenističke palate. Što se tiče dvorane za prijem u kraljevskoj rimskoj palati, ona vuče porijeklo sa orijenta. Taj orijentalni prototip je bio zajednički uzor za hrišćansku crkvu, islamsku kraljevsku palatu i džamiju. U svom razvitku džamija se, osim ovim antičkim uzorom, koristila i dispozicijom Muhamedove kuće u Medini.

Za dokaz ovoj tezi Sauvaget je sa dosta vjerovatnoće dokumentovao da je molitveni ceremonijal u ranoislamsko vrijeme takođe odgovarao dvorskom ceremonijalu u tome što je aksijalni brod, u čijem je završetku bio mihrāb, bio prazan, a vjernici su bili raspoređeni u širinu, orijentisani paralelno sa zidom mihrāba, bez obzira na to da li su se nalazili u glavnoj molitvenoj dvorani ili u trijemovima koji su uokvirivali centralno dvorište.

Na pitanje nesimetričnog postavljanja aksijalnog broda al-Walīdove džamije u Medini, odgovor se nalazi u naglašenoj težnji da se zadrži položaj minbara i mjesta gdje je sjedio Muhamed, kasnijeg mihrāba, bez obzira na povećavanje ukupne površine džamije. Zbog toga je aksijalni brod, prateći položaj mihrāba, koji je ostao u ranijoj osi na novom zidu, kojim je molitvena dvorana povećana, i u kasnijim rekonstrukcijama ostao nesimetrično postavljen. Isto se desilo sa mihrābom i minbarom koji su u odnosu na širinu brodova u al-Walīdovoj džamiji nesimetrično smješteni.

Za dekorisanje al-Walīdove džamije u njenom enterijeru primijenjene su razne ornamentalne tehnike:

1. Donji dijelovi zidova oblagani su raznobojnim mermerima.
2. Iznad mermera obloge do visine plafona, južni, istočni i zapadni zid bili su ukrašeni staklenim mozaikom sa predstavama drveća i arhitekture.
3. Plafon u glavnoj molitvenoj dvorani bio je od tikovine, ukrašen pozlatom.
4. Unutrašnji zidovi bočnih trijemova bili su ukrašeni zidnim slikama na podlozi od alabastera.
5. Na južnom zidu mermerna obloga i kapiteli stupova u molitvenoj dvorani imali su skulpturalni ukras.
6. Niša mihrāba imala je posebno bogatu ornamentiku izvedenu u skupocjenim materijalima.
7. Muhamedov minbar imao je dva stepenika i naslon, a bio je napravljen od tamarisovog drveta. U vrijeme Mu'āwiye ovaj minbar je podignut na vrh novog minbara od šest stepenika. Ovaj jedini očuvani detalj iz Muhamedove džamije bio je sačuvan sve do XIII vij. kad je u požaru nestao.
8. Ograđeni prostor maṣūre imao je ukrašen plafon, kome se al-Walīd naročito divio.²⁴

²⁴ Omajjadsku maṣūru je porušio al-Mahdī, a izvori o njoj govore

samo toliko da je bila uzdignuta za dva lakta u odnosu na ostali dio

U odnosu na cjelinu omajadske džamije, njena dekoracija je bila izrazito nejedinstvena. Neki dijelovi džamije bili su ukrašeni najvrednijim dekoracijama, karakterističnim i sa druge monumentalne građevine Omajada, kao što je Velika džamija u Damasku i Kupola na stijeni u Jerusalimu. Ostali dijelovi džamije u Medini bili su ukrašeni dekoracijama manje vrijednosti, kakve su nalaze u drugorazrednim gradnjama.

Učešće sirijskih i koptskih majstora na dekoraciji džamije ne razjašnjava pitanje različite vrijednosti dekoracije, koja ne odgovara važnosti pojedinih prostorija džamije. Odgovor se nalazi u al-Validovoj namjeri da dijelove džamije koji pripadaju Muhamedovoj gradnji naznači na poseban način koji sadrže neke protivrječnosti. Naime, u želji da ostane što vjerniji originalu, al-Walid je u molitvenoj dvorani zadržao skromne stupove od palmovih stabala obložene štukom, dok je dekoracija njene unutrašnjosti najbogatije tretirana.

Upravo zbog neujednačenosti u primjeni materijala, u načinu i solidnosti izvedbe, primijenjenim dekoracijama, omajadska džamija u Medini, iako je oduvijek smatrana jednim od četiri islamska velika hrama, po umjetničkoj vrijednosti nije mogla da ide u isti red sa Velikom džamijom u Damasku i Kupolom na stijeni u Jerusalimu.

Muhamedovu džamiju u Medini prikazali smo ovdje, za razliku od drugih omajadskih džamija, koje ćemo prikazati u okviru vanjskih izvora omajadske umjetnosti, pošto ona sadrži u sebi i one vrijednosti koje su nastale kao proizvod vlastitog shvatanja umjetnosti Arapa predislamskog doba.

JEZIK, POEZIJA I PISMO — JEDAN OD KORIJENA ARAPSKJE UMJETNOSTI

U VI vijeku, koji je prethodio pojavi islama, arapski jezik je bio dosegao začuđujuć nivo koji je bio u neskladu sa drugim vidovima kulture i civilizacije Arapa. U susjedstvu, grčki jezik, kojim je već više od hiljadu godina pisana veličanstvena književnost i filozofija, bio je još razvijeniji, dok je sirijski (aramejski), bez obzira na stariju pisanu književnost, zaostajao za arapskim.²⁵ Možemo kazati da se arapski genij, predislamskog doba, do krajnjih moguć-

molitvene dvorane. Jedna anegdota govori o tome da se al-Walid naročito divio plafonu maqšūre. Prema nekim podacima, izgleda da se maqšūra nalazila u polju pred mihrābom. Iz jednog podatka kao sigurno izlazi da maqšūra nije obuhvatala minbar.

Vidi: J. Sauvaget, *La mosquée omeyyade de Médine*, str. 84.

²⁵ Vidi: *Histoire générale des civilisations. Le moyen âge*. Claude Cahen, str. 86—116. Ed.: Presses universitaires de France, Paris, 1957.

nosti izrazio jedino u jeziku. To je bila duhovna riznica iz koje će crpiti sokove, ne samo kasnija književnost, nego i druge umjetnosti. Poezija Arapa predislamskog doba bila je poezija najviše umjetničke vrijednosti. Ona je na najpotpuniji način izrazila narodno biće Arapa. Ova poezija nam i danas služi da otkrivamo sve vidove života arapskih plemena i utvrđujemo vanjske kulturne uticaje. Kao primjer navodimo pjesnika iz VI vij. an-Nābīga az-Zubyānija, koji nam u pjesmi »Žena i zavjesa« daje podatke o prisutnosti helenističke umjetnosti u arapskom prostoru. Prvi dio ove ljubavne pjesme glasi:

»Obavijena nježnom zavjesom, ustala je,
blistava k'o izlazeće sunce kod sazvježđa Ovna,
il k'o biser kome se ronilac, kad ga spazi,
na koljenima klanja i moli,
il k'o uspravni kip mermerni
od finog, obrađenog fajansa izvajani.
Zavjesa pade, ona to željela nije:
štiteći se rukom od naših očiju, podiže je...«²⁶

Mermerni kip s kojim pjesnik poredi lijepu ženu, sigurno nema nikakve veze sa kipovima arapskih vjerskih idola. Njemu odgovaraju samo ženstvene grčke i rimske statue. Blizina antikne i helenističke Sirije uticala je očigledno jače na umjetničko shvatanje Arapa, nego što se to može otkriti po arheološkim nalazima u urbanim aglomeracijama Arabije. Obratimo pažnju na još jedan detalj istog stiha. Pjesnik kaže: »od finog, obrađenog fajansa izvajani«. Ako ostavimo po strani kiparsku tehniku vajanja, koja je sigurno bila poznata Arapima, kad je u jeziku imala izraz i zadržimo se na pominjanju fajansa, neće nam biti teško da zaključimo da je njihovo poznavanje fajansa vezano za Perziju i Mesopotamiju, odakle je potekla ova tehnika ukrašavanja.

U pjesmi 'Amr Ibn Kulthūma, takođe pjesnika VI vij., koja se zove »Tijelo žene«, posljednji stih glasi:

»i noge — stubove od slonovače
ili mermera — na njima ḥalḥāli
živo zveckaju.«²⁷

Uz pjesničku komparaciju, ovdje smo dobili i neke podatke o poznavanju elementa mermernog stupa u arhitekturi, što, opet, upozorava na umjetničku prisutnost Sirije.

U kasnijem ogromnom islamskom carstvu arapski jezik je postao, kako jezik Arapa-upravljača, tako i jezik islamske religije i njenih propisa, što je imalo najdalekosežnije posljedice za cjelo-

²⁶ Vidi: *Stara arapska poezija* (prevod: Sulejman Grozdanić), izd. »Svjetlost«, Sarajevo, 1971. g.

²⁷ Vidi: *Stara arapska poezija* (prevod: Sulejman Grozdanić), izd. »Svjetlost«, Sarajevo, 1971. g.

kupnu islamsku civilizaciju. Arapski jezik je zahvaljujući svom ranijem visokom izražajnom stepenu postao simbol arapskog trijumfa. Da već ranije arapski jezik nije posjedovao preciznost izraza, logičnu konstrukciju i mogućnost lakog razvijanja i daljnjeg obogaćivanja, on ne bi za tako kratko vrijeme postao ravnopravan grčkom.

Arapsko pismo, čiji podaci početaka datiraju iz III vij. naše ere, prilagođeno je izražajnom bogatstvu jezika. Ovo pismo će postati dio arapske ornamentike koja je našla primjenu u dekorisanju upotrebnih predmeta, ali i monumentalne arhitekture. Obično se tvrdi da je epigrafika u islamskoj umjetnosti dobila takav značaj zbog zabrane likovnog predstavljanja ljudske figure i živih bića. Ovo je samo dijelom tačno. Bez likovnih mogućnosti koje daje samo pismo, bez mogućnosti uspostavljanja jednog dekorativnog sistema, složenog od znakova pisma, ne bi arapska epigrafika mogla dostići svoj visoki umjetnički stupanj. Nije slučajno da druga pisma nisu odigrala tu ulogu u ornamentici i dekoraciji.

Kontrast između vertikalnog elifa i drugih oblika znakova pisma, koji se mogu znatno mijenjati i podešavati, a da ostaju pri tome čitljivi, predstavlja osnovu na kojoj se razvila izvanredna dekorativnost ovog pisma. Ritam tom ornamentu pisma daju ponavljane vertikale, a isprepletane zavojite linije ostalih znakova čine potku ornamenta koji je zasnovan na istim principima na kojim i vegetabilna i geometrijska arabeska.²⁸

OSNOVI ISLAMSKOG VJEROVANJA I ISLAMSKA UMJETNOST

U Kur'anu koji je za muslimane božija riječ, objava koju je Muhamed prenio ljudima, sadržane su osnove islama. Istovremeno, Kur'an predstavlja najviši domet arapskog genija, sintezu svih duhovnih vrijednosti ovog starog semitskog naroda. Arapski jezik koji je u Kur'anu dosegao savršenstvo, postao je jezik na kojem su se obavljale svakodnevne molitve muslimana širom svijeta, a arapsko pismo, njihovo zajedničko pismo. Kur'an, arapski književni i vjerski spomenik, pratio je vojnu i političku ekspanziju Arapa na svim njenim putevima. Vjernici su ga učili napamet, u cijelosti ili djelomično. Učili su ga, pjevajući, pravilno izgovarajući njegove ajete i sure. Čitali su ga svakodnevno, slušali njegove tekstove na zajedničkim molitvama u džamiji. Učeni ljudi, primajući novu vjeru, učili su i arapski jezik, a neuki su učili napamet molitve na arapskom, iako nisu razumijevali njegove riječi. Koliko god je kur'anski arapski uticao na stvaranje zajedničke islamske kulture, bez obzira na raniju tradiciju, na jezik i kulturu naroda koji su

²⁸ Kufsko arapsko uglato pismo je u epigrafici islamske umjetnosti

mlađe, a zasnovano je na istim principima ritmiranja vertikala.

primali islam, — toliko je ovaj jezik molitava, i onda kad je ostao nerazumljiv, djelovao svojom muzikom na stvaranje transponiranog umjetničkog izraza u likovnoj dekoraciji. Između arapskog jezika i ornamenta arabeske postoji duboko srodstvo.

Leksičko bogatstvo arapskog jezika, stvoreno prije pojave islama, predstavlja pravu zagonetku, s obzirom na nizak kulturni nivo arapske zajednice predislamskog doba. Pojava visokovrijedne poezije istovremeno je posljedica toga izražajnog bogatstva, ali je i poezija stalno bogatila jezično blago, ostvarujući tako odnos uzajamnog razvijanja i usavršavanja.

Originalno pismo Arapa je, van svake sumnje, u korelaciji sa izražajnim mogućnostima i muzikom jezika. Ovo pismo sa jezikom čini duhovnu cjelinu arapskog narodnog blaga. Koliko god su Arapi predislamskog doba u drugim umjetničkim granama i kulturnim tekovinama imitatori, ipak kad čak slabi i nedaroviti, toliko su oni svojim jezikom, poezijom i pismom unijeli velik i originalan doprinos u riznicu duhovnih vrednota čovječanstva.

Uočavajući ovo, nameće se logična misao da se arapski narodni genij, koji je u jeziku, poeziji i pismu dosegao takav visoki stupanj savršenstva, mogao i morao transponirati i u druge vrste umjetničkog izražavanja. Tim više, ovo je moralo doći kao posljedica kontakta sa narodima koji su imali bogatu kulturnu prošlost i umjetničku tradiciju. Arapski jezik je ostao u ogromnom omajadskom i abasidskom carstvu naj snažniji elemenat duhovnog jedinstva svih muslimana.

Osnova islama je sadržana u poimanju boga. On je najčišći duh. Sve što čovjek može čulima, razumom i emocijama spoznati, nema nikakve vrijednosti za upoznavanje božijih osobina. Naglasak je na tome da je bog jedan, da je svemoguć i svemilostiv, da je krajnje pravedan i da nema sličnosti sa bilo kojim bićem, jer ih je on sve iz ničeg stvorio. Islam je monoteizam u najčišćem obliku, jednostavan i lako shvatljiv. Vjernik je obavezan da se pet puta na dan moli bogu i pri tom on ne treba ni posebnu prostoriju, ni svećenika, kao posrednika između njega i boga. Zato se u islamskim zemljama nije stvorila moćna svećenička kasta.

Prvobitna džamija, koliko god je bila prostorija za zajedničke molitve, toliko je bila mjesto za sakupljanje zajednice vjernika. Građevini-džamiji nije mogla biti uzor crkvena gradnja, ne samo zbog toga što islam stoji na stanovištu da se hrišćanstvo izrodilo i napustilo svoje islamske korijene nego i zbog toga što je svečani vjerski ceremonijal u crkvi, gdje su svećenici posrednici između vjernika i boga, bio u suprotnosti sa islamskom zajedničkom molitvom i sa svjetovnim značajem prvobitne džamije. Minbar, propovjedaonica u džamiji, služila je ne samo za tumačenje vjere nego i za političko organizovanje zajednice muslimana. Hujba je u prvo vrijeme imala naglašen svjetovan karakter. Najstariji oblik džamije je razvijen u širinu nasuprot izduženoj bazilikalnoj crkvi, jer je to

odgovaralo namjeri svrstavanja vjernika u duge redove, gdje su svi okrenuti licem prema zajedničkom svetištu Arapa Ka'bi i Meki. U prvim džamijama nije bilo mihrāba. Svako poređenje niše mihrāba sa oltarskom apsidom znači nepoznavanje osnovne razlike između džamije i crkve. Džamija nema sanktuarija. Mala udubina u zidu džamije koji je orijentisan prema Ka'bi obilježavala je mjesto imāma, a on je mogao da bude bilo koji vjernik.²⁹ Polazeći od toga da bog u Muhamedu šalje posljednjeg tumača prave vjere ljudima, pošto su se sve stare monoteističke vjere izrodile, džamija nije imala uzor ni u kakvom ranijem hramu, nego u jednostavnoj arapskoj stambenoj kući neposredno, a posredno u dvorani za prijem orijentalnih dvorova, koji su se razvili iz gradske stambene kuće Orijeanta, koja je bila takođe uzor kući u arapskim gradovima.³⁰

R é s u m é

LES ÉLÉMENTS ARABES DANS L'ART ISLAMIQUE DE LA PÉRIODE OMMAYADE

L'auteur constate qu'on pourrait supposer réglée depuis longtemps la question des différences entre l'art ommayade et abbasside, même s'il s'agissait de nuances et non de différences essentielles. Pour montrer les divergences qui existent dans l'appréciation de ces deux styles de l'art, il cite de manière explicite les opinions d'Ernst Kühnel, Katarine Oto-Dorn, K. A. C. Creswell, David Talbot Rice, Georges Marçais et de Germain Bazin. Elles vont de celle affirmant que l'art ommayade n'est que de l'art hellénistique et byzantin transformé (G. Bazin) jusqu'à l'appréciation selon laquelle cet art est original, en dépit de certains de ses traits éclectiques (D. T. Rice); d'une nette séparation faite entre l'art ommayade et abbasside (K. Oto-Dorn, E. Kühnel, K. A. C. Creswell, D. T. Rice et G. Bazin) jusqu'à un traitement unique de l'art ommayade et abbasside sur une durée de deux siècles et demi (G. Marçais).

En parlant de l'art abbasside, les cinq premiers auteurs soulignent son originalité assez prononcée et d'assez fortes influences provenant de l'héritage de l'art perse sassanide. Seul G. Marçais,

²⁹ Džamija nije nikad postala hram u onom smislu u kome su to bili hramovi Egipta, Mesopotamije, Grka, Rimljana i hrišćana. Smisao riječi »džamija« je skup, okupljanje, a ne sadrži nikakvo sakralno značenje. Džamija nije ni božija kuća ni prostor za svečani svećenički ceremonijal, nego mjesto za okupljanje vjernika, istomišljenika.

³⁰ Dvorana za prijem u palati, stvorena u rimskoj arhitekturi pre-

ma orijentalnom prototipu, koji je bio zajednički model za crkvu, islamsku palatu i džamiju — ova posljednja, budući da je samo kompromis između plana Muhamedove kuće i antičke formule — je kompromis koji će sa svoje strane stvoriti evolucijom mnogobrojne tipove džamija, koje je izgradila arhitektura islama, čije se etape mogu jasno slijediti.

Vidi: J. Sauvaget, *La mosquée omeyyade de Medine*. Str. 184—185.

tout en étant d'accord avec les autres auteurs quant à l'existence de traits originaux et d'influences iraniennes prononcées, considère ces deux styles de l'art islamique dans une continuité évolutive.

H. Redžić se pose la question de savoir dans quelle mesure une classification chronologique de l'art islamique peut fournir une réponse satisfaisante pour définir ses différentes périodes, ou bien si une répartition basée sur le principe territorial ne conviendrait pas mieux. Il estime que le principe territorial crée des dangers pour traiter de manière trop isolée un art lié à un territoire limité. Le principe chronologique ne tient pas suffisamment compte des régions possédant une tradition artistique propre, ni des différences historiques respectives entre différentes régions qui se sont trouvées réunies dans un immense empire. Ce sont ces défauts qui ont été évidents dans le traitement des différencés entre l'art ommayade et abbasside.

Dans la suite de son exposé, l'auteur établit une comparaison entre les mosquées, les palais et les oeuvres d'art décoratif ommayades et abbassides, pour se rapprocher de la réponse à la question posée dans le titre. Il souligne le fait que l'empire abbasside fut le continuateur de l'empire islamique ommayade, en fonction de quoi il pose la question de l'importance historique et culturelle qu'a pu avoir la succession des dynasties des premières périodes de l'Islam, ainsi que celle de savoir si la société et l'État abbassides ont été à ce point différents des structures ommayades pour avoir besoin d'un art différent. L'évolution de la société et de l'État des Ommayades et des Abbassides parle en faveur de l'évolution continue d'une même société et d'un même État et non d'organisations sociales et étatiques différentes.

Pour terminer, l'auteur donne son opinion sur la question. Selon lui, au premier plan de la période ommayade se situent les influences hellénistiques; quant aux influences perses, elles sont secondaires. Dans la période abbasside ce sont les éléments perses qui dominent dans l'art; néanmoins, les éléments hellénistiques sont constamment présents. Dans presque chacune des grandes oeuvres d'art, ommayade ou abbasside, on peut établir les deux principaux genres d'influences: méditerranéen et asiatique. L'historien doit établir l'existence de ces éléments d'influence, les expliquer et les valoriser.

Au cours de la période abbasside, les éléments islamiques ont entièrement prévalu sur les éléments régionaux traditionnels. Le style de transition a disparu pour céder la place à un nouveau style, qui traite maintenant avec virtuosité le contenu et la forme artistiques. Les intentions et les réalisations de l'art sont harmonisées au maximum.

Vue sous cet aspect, la période ommayade peut être considérée comme première, archaïque dans l'art islamique, et la période abbasside comme période classique, celle de la perfection artistique.